

Іна КАЛЕЧЫЦ

Імёны ў кірылічных надпісах XII — сярэдзіны XVI ст. на сценах Спаса-Праабражэнскай царквы ў Полацку

Графіці Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы з'яўляюцца ўнікальнымі помнікамі пісьменнасці і цікавымі гістарычнымі крыніцамі, якія даюць багаты фактычны матэрыял для вывучэння розных пытанняў беларускай гісторыі, у тым ліку і сярэднявечковай антрапанімікі.

Абраны прамежак часу (XII — сярэдзіна XVI ст.) вылучаны намі па некалькіх прычынах. Яго ніжняя мяжа звязаная з завяршэннем будаўніцтва храма. Першыя графіці з'яўляюцца з пачаткам правядзення тут набажэнстваў. Надпісы гэтага часу рабіліся на кірыліцы, што, безумоўна, звязана з выкарыстаннем у паўсядзённым жыцці старажытнарускай, а пазней старабеларускай мовы і царкоўнаславянскай мовы — падчас набажэнстваў. Верхняя мяжа даследвання абумоўлена перапыненнем манастырскага жыцця ў сувязі з Інфлянцкай вайной і перадачай манастыра ва ўладанне ордэну езуітаў. Пасля гэтых падзей надпісы рабіліся пераважна лацінскімі, на польскай ці лацінскай мове. Колькасць кірылічных надпісаў, зробленых у гэты час, вусім невялікая, каля 3% ад агульнай колькасці графіці.

Большая частка антрапанімаў гэтага перыяду сустракаецца ў малітоўных і памінальных надпісах, а таксама ў графіці, звязаных з царкоўным жыццём. Адзначым, што імёны ў надпісах другой паловы XVII — пачатку XVIII ст. прадстаўлены пераважна аўтографамі і, у значна меншай ступені, сустракаюцца ў малітоўных зваротах.

Якія імёны былі распаўсюджаныя ў гэты час? Антрапонімамі ў дахрысціянскія часы маглі быць імёны ўтвараныя ад назваў звяроў, птушак, насякомых, пэўных фізічных характарыстык і г. д. Напрыклад, Ра-смаха, Лісіца, Траццяк, Няждан — характэрныя імёны простых людзей. Асобы княжацкага роду карысталіся састаўнымі імёнамі, якія складаліся з дзвюх частак, напрыклад Усевалад, Святаслаў. Пэўны час людзі карысталіся двума імёнамі: каляндарным (якое атрымлівалі пры хрышчэнні) і хатнім (пры нараджэнні). Так, майстар Лазар Богша, які зрабіў славыты крыж Еўфрасінні Полацкай, меў першае імя каляндарнае, а другое — хатняе. Вядома, што хрысціянскія імёны прыйшлі да нас са старажытнаўрэйскай, грэчаскай, лацінскай моваў, і таму напачатку былі незразумелымі для людзей. Пэўны час хатнія імёны працягвалі выкарыстоўвацца, аднак ужо ў якасці мянушак, якія адыгрывалі ролю дадатковых "ідэнтыфікатараў" асобы. Паступова пад уздзеяннем гутарковай мовы каляндарныя імёны пачалі набываць новае гучанне. Адбываліся фанетычныя змены, з'яўляліся размоўна-бытавыя, эмацыянальна-ацэначныя і скаронаныя іх варыянты. Вывучэнне графіці Полацкай

КАЛЕЧЫЦ Іна Леанідаўна.

Кандыдат гістарычных навук, дацэнт кафедры дапаможных гістарычных дысцыплін і методыкі выкладання гісторыі. Нарадзілася ў Бабруйску. У 1995 г. закончыла факультэт рускай філалогіі БДПУ імя Максіма Танка. Працавала настаўніцай. У 2009 г. абараніла кандыдацкую дысертацыю на тэму "Эпіграфічныя помнікі X—XIV стст. на тэрыторыі Беларусі: класіфікацыя, змест, спецыфіка". Даследуе эпіграфіку Беларусі, аўтар вучэбнага дапаможніка "Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны" (Мн., 2007, 2009), манаграфіі "Эпіграфіка Беларусі X—XIV стст." (Мн., 2011), вучэбнага дапаможніка "Практикум по вспомогательным историческим дисциплинам: палеография, геральдика, хронология, ономастика" (Мн., 2012) і больш за 40 навуковых публікацый.

Спаса-Праабражэнскай царквы дае магчымасць высветліць, якія менавіта імёны прадстаўлены ў іх, наколькі яны трансфармаваліся пад уплывам гутарковай мовы, некаторыя аспекты фарміравання старабеларускай мовы.

Асноўная частка імёнаў сустракаецца ў памінальных запісах і спісах, малітоўных прашэннях. Значная частка прадстаўлена толькі непасрэдна запісам імя. У памінальных запісах сустракаецца не толькі імя памерлага чалавека, але і імя святога, на дзень памяці якога ён памёр. У надпісах, дзе змешчана толькі імя чалавека, часта сустракаецца пэўная колькасць рысак, якія паказвалі колькасць праведзеных набажэнстваў або прачытаных малітваў за дадзенага чалавека. У памінальных спісах пералічваюцца імёны людзей, за якіх чыталі заздраўныя або памінальныя малітвы. Меншую колькасць графіці з імёнамі складаюць малітоўныя прашэнні, у якіх чалавек звяртаецца да Бога ў традыцыйнай форме: *"Госпадзі, дапамажы рабу свайму"* і запісвае сваё імя. Яшчэ меншую колькасць складаюць надпісы, у якіх чалавек канстатуе факт, што ён *"быў"* у гэтай царкве або *"прышоў"* туды. Адзначым, што ў графіці, звязаных з набажэнствамі, малітвамі і памінаннем, ужываюцца поўныя традыцыйна царкоўныя формы імёнаў.

Сярод мужчынскіх імёнаў часцей за ўсё сустракаецца імя Іван, вытворнае ад царкоўнага імя *"Іоанн"*. У двух графіці ёсць упамінанне пра святароў Іванаў: узгадваецца іерэй Іван, які просіць дапамогі ў Бога, і *"пол Іван"*, якога забіў разбойнік. Адзін з сустрэчаных імёнаў Іован — прамежкая форма паміж *"Іоанн"* і *"Іван"*.

Другім па частаце з'яўляецца імя Пётр, якое сустракаецца ў памінальных запісах і аўтографіях. Гэта імя ў графіці не трансфармавалася і не набыло рэзональна-бытавой формы пад ўздзеяннем прасвай гутаркі. У традыцыйнай форме напісаны імёны *"Григорий"* (у графіці запісана ў вінавальным склоне — *"Григоря"*), *"Лев"* (у графіці — *"Льва"*), *"Павэл"* (запісана як *"Павл"*, літара "е" прапушчана), *"Глеб"* (сустракаецца ў форме назова гэтага склону — *"Глеб"* і вінавальнага — *"Глеба"*, *"Басилий"* (у графіці ў вінавальным склоне — *"Василия"*), *"Исиф"*, *"Алексей"*, *"Кондрат"*, *"Марк"*, *"Матфей"*, *"Станислав"*, *"Митрофан"*, *"Феофей"*, *"Андрей"*, *"Иеремия"*, *"Захария"*, *"Стефан"* і такое рэдкае імя, як *"Осия"* (так звалі панамажы). Усе гэтыя імёны запісаныя без указання сану або статусу чалавека. Без змены засталіся імёны архіядыякона Дыянісія (запісанае як *"Дионисий"*), архіепіскапа Нафанаіла, мітрапаліта Іосіфа, святога Конана (Агародніка). Без трансфармацыі захавалася таксама імя святога Міна. А вось імя архіепіскапа Еўфімія было запісана як *"Ефимия"*.

Такім чынам, у традыцыйнай форме сустракаецца больш за дваццаць імёнаў. Найперш гэта імёны святароў, святых, а таксама без пазначэння сану статусу чалавека.

Шэраг імёнаў зведалі некаторыя фанетычныя змены. Так, напрыклад, у імені *"Іаков"* спалучэнне

літар "иа" было замененае на літару "я" — *"Яков"*. Падобныя змены мелі месца ў напісанні імя *"Іоаким"*, да таго ж у яго была ўстаўленая літара "в" — *"Явоким"*.

Літара "м" замест літары "н" з'явілася ў імені *"Никита"*, у графіці запісана ў родным склоне — *"Микити"*. Літара "а" замянілася на "о" ў імені *"Александр"*: *"Олександрь"* пішацца не толькі ў імені дыякана, які сам зрабіў надпіс, але і ў графіці пра вялікага князя літоўскага Аляксандра, які пабываў у Полацку, пра што пакінуў надпіс святар царквы. Такая ж змена адбываецца і ў імені *"Афанасий"* — *"Офонаси"* і сустракаецца двойчы, адзін з Афанасіяў, названы ў графіці, быў епіскапам.

Замест дзвюх літар "в" была напісана адна ў імені будаўніка царквы або мастака — *"Савва"* (замест *"Савва"*). Тое ж адбылося і з дзвюма літарамі "а" ў імені *"Авраамий"*, да таго ж яно было напісанае без канчатка "ий" — *"Аврами"*. Канчатка "ий" гук "о" адсутнічаюць у імені *"Феодосий"* — у графіці запісана *"Федос"*. Без названага канчатка запісанае імя *"Игнатий"*. Яно сустракаецца ў графіці ў формах *"Игнат"*, *"Игнати"*, і нават імя святога запісанае як *"Игнатя Богоносча"*. Імя *"Софроний"* запісанае як *"Софрони"*. У скарачонай форме сустракаецца імя *"Спиридон"*. Яно чытаецца як *"Спирид"* тройчы ў графіці: у дыяканніку з прапановай пакараць папа Спірыда, *"які з'еў кануны"*; у надпісе, у якім прапаноўваецца пабіць клірашаніна Спірыда, які *"не ходзіць спяваць у царкву Спаса"*; і ў надпісу дзе адзначана, што *"Спирид — поп добры"*.

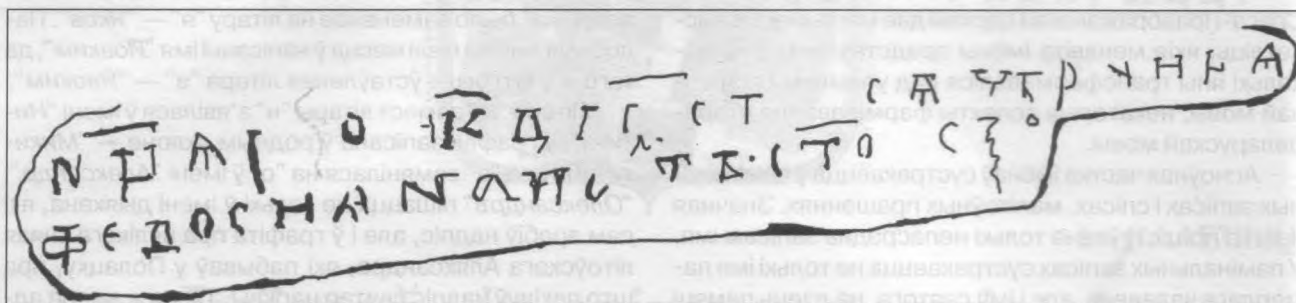
У скарачонай форме змешчана імя *"Константин"*, якое сустракаецца ў форме *"Костусь"*. Імя *"Гермоген"* набыло форму *"Ермоген"*.

У некаторых імёнах, наадварот, з'яўляецца дадатковы канчаток. Напрыклад, у варыянце імя *"Климент"* — *"Клименти"*, знойдзеным на сцяне ў праходзе паміж ахвярнікам і алтаром. Дадатковы ўстаўны гук з'явіўся ў імені *"Наум"*. У графіці яно запісана як *"Навумь"*.

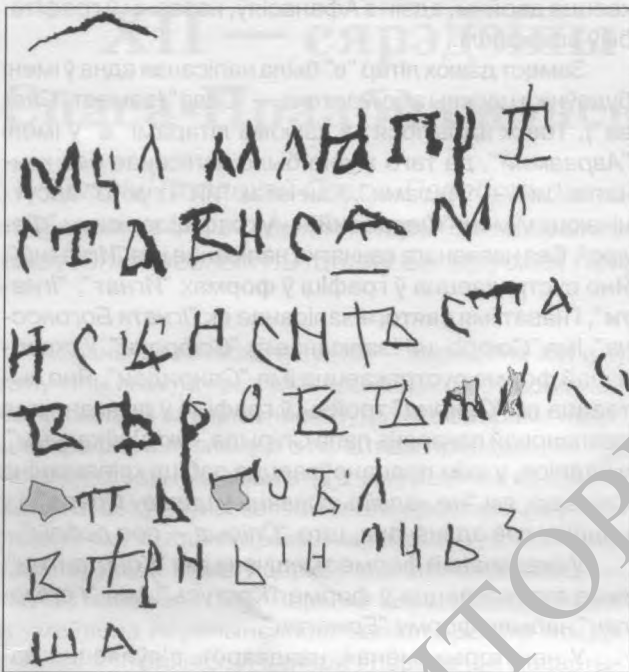
У імені *"Онуфрий"* літара "и" была заменена на "е" (у графіці запісана ў давальным склоне як *"Онуфрею"*). Такая ж змена адбылася з імем *"Антоний"*. У графіці пра смерць намесніка ігуменні ўзгадваецца форма *"Антонеи"*. У графіці ўжываецца і скарачаная форма гэтага імя *"Антон"*. Замена літары "и" на "у" адбылася ў імёнах *"Трифон"* (у графіці *"Труфонь"*), *"Киприан"* — *"Куприянь"* і *"Кириан"* — *"Куриань"*. Магчыма, гэтая замена была выкліканая напісаннем у гэтых імёнах "іжыцы", якая па сваёй графіцы падобная на "у".

Скарачэнне дзвюх літар "и" адбылося ў імені *"Гавриил"*, на канцы якога была дададзеная літара "о". У абодвух графіці, дзе сустракаецца гэтае імя, яно запісана як *"Гаврило"*. Прычым у адным з графіці гаворка ідзе пра ігумена, які раней быў клірашанінам царквы Святога Спаса. Літара "е" была заменена на "у" ў імені *"Савел"*. У графіці яно запісана як *"Савул"*.

У графіці Спаса-Праабражэнскай царквы адлюстраваныя цікавыя працэсы, якія адбываліся з імем *"Георгий"*. Так, у адным графіці яно зафіксаванае ў

Графіта пра смерць чарніцы "Федосси". Прапрысоўка.

Графіта пра смерць Маісея Стаўрова. Прапрысоўка.

родным склоне ў форме "Герги" (ад імя "Герги", аднаго з варыянтаў трансфармацыі імя). У яшчэ адным графіта сустракаецца іншы варыянт, які бліжэй да імя "Юрый" — "Югрий" у напісе ў давальным склоне — "Югриеви"). Пачэй яно ўжо сустракаецца ў форме "Юрья", менарыта так яно запісана ў графіці пра саракавуст па "Юрья Модковичу". Імя "Димитрий" захавалася ў напісах у двух варыянтах. У адным графіта, змешчаным у дыяканніку, узгадваецца святар, імя якога запісана як "Дмитръ". А вось у памінальным спісе ў ахвярніку гэтае імя запісанае ў родным склоне як "Демтрья". Змененае таксама імя "Косма". У адным выпадку яно запісана як "Кузма", у іншым імя святога — "Козма". У надпісе пазначана, што чалавек памёр у дзень памяці святых "Козмы і Доміяна". Як бачым, імя "Дамиан" таксама было зменена. Імя святога Сімеона Богапрыемца напісана ў родным склоне як "Семьна". Імя святога "Феодул" было скарачана да формы "Федул".

Шэраг змен назіраецца і ў наступных імёнах: "Милий" пішацца як "Милян", "Пантелеймон" як "Пантеле", "Пафнутий" як "Пафноть", "Силван" як "Силуян". Пры гэтым аўтар апошняга надпісу адзначае, што ён — "гришны монахъ". Імя "Филимон" сустракаецца

ў графіці некалькі разоў у форме "Пилемонъ". Цікава, што адзін з Пилемонаў напісаў, што ён "писати горзд" ("добра ўмее пісаць") і зрабіў у слове "горзд", памылку — прапусціў літару "а".

Некаторыя імёны, акрамя таго што сустракаюцца ў размоўна-бытавой форме, маюць яшчэ і эмацыянальна-ацэначную афарбоўку — як негатыўную, так пазітыўную. Так, у закрэсленым графіта пра панамара Святога Спаса, які "служыць чэраву, работае целу", яго імя чытаецца як "Савько" — "Саўка". У надпісе пра дыякана, якому пажадалі "пса на шыю", імя "Алексий" запісана ў давальным склоне як "Олешку". У адным з памінальных надпісаў сустракаецца форма імя "Евагрий" — "Евагрко". Памяньшальная форма ад рэдкага імя "Іерон" зафіксавана ў алтары. Яно запісана ў давальным склоне і чытаецца як "Іерюне". Можна дапусціць, што апошнія два імёны належалі дзецям, паколькі сустракаюцца ў памінальных надпісах.

Адзначым, што імёнаў, якія сустракаюцца ў графіці Спаса-Праабражэнскай царквы ў размоўна-бытавых і эмацыянальна-ацэначных формах, налічваецца амаль у два разы больш, чым у традыцыйна-царкоўнай форме.

Зрэдку ў графіці сустракаюцца імёны ў спалучэнні з імёнамі па бацьку. І хаця такія надпісы з'яўляюцца ў графіці ўжо ў XIII ст., яны больш характэрныя для XV—XVI стст. Так, у памінальных запісах, змешчаных у алтары, узгадваецца Андрей Остафьевіч — "Андрей Остафьевич". Тут у імені па бацьку выкарыстоўваецца змененая форма "Евстафий" у "Остафий". У адным з графіта сваё знаходжанне ў алтары адзначыў "Ян Маркіянавіч поп", які пакінуў надпіс на ўсходняй сцяне алтара. З імем па бацьку ўзгадваюцца і баяры Корсакі: "Остафей и Зеновей Васильевичы". Да больш ранніх надпісаў можна аднесці запіс пра смерць Маісея "сына Ставрова" на паўночна-ўсходнім слупе і змешчанае на паўднёва-ўсходнім слупе графіта пра смерць святара, якое чытаецца як "Василеи Прокопич) // Святого (Спаса) польъ". Ад імя Фама было ўтворана імя па бацьку "Фаміч" або "Фамін" (канчатак яго не прачытваецца), якое пакінуў чалавек на паўночна-ўсходнім слупе, не пазначыўшы свайго імені.

Жаночых імёнаў у графіці сустракаецца значна менш, чым мужчынскіх, нягледзячы на тое, што яны былі пакінутыя ў царкве жаночага манастыра. Не знойдзена ніводнага надпісу з узгадкай таго, што пісала сама жанчына. Усе яны змешчаныя ў паміна-

Ф О М Н І Т Р Н Ш Е Л Ъ О К Т А Б Р А В Ъ З Д Н Ъ

Графіта пра прыход чалавека ў храм. Прарысоўка. ("Фомич")

К а с т у с я

Аўтограф Кастуся. Прарысоўка.

ДАДАЧ
ОЛИСАВА ДОЦЕМОУ
НАМАПИШЕ

Скарга на Алісаву. Прарысоўка.

нях, якія пісаліся іншымі людзьмі (не выключана, што і манахіямі). Самае пашыранае імя — Кацярына, якое запісваецца ў скарачонай форме — "Катерина" (сустракаецца варыянт у родным склоне — "Катрына" замест "Кацярыны"). Без змен засталіся такія імёны, як "Анна" (у графіта ігумення "Анна"), "Марія" (запісана ў графіта ў вінавальным склоне — "Марію"), "Евфимия" — (у памінальным запісе — "Езфимия"), "Марфа". Амаль без змен запісана імя "Феврония" — "Февронье". У вінавальным склоне ў памінальным спісе стаць імя "Барвара", у якім прапушчана літара "а" — "Барвру". У памінальным спісе сустракаецца таксама імя "Любовь" у форме "Любве". Літара "е" мяняецца на "о" ў імёнах "Елена" — "Олена" (у графіта — "Олене" і "Олена") і "Евфросиния" (у графіці — "Ефросинья"). Прыгадаем, што ў надпісах на пячатках Еўфрасінні Полацкай яе імя таксама запісваецца як "Ефросинья". Да таго ж гэтак імя напісанае без літары "в". Імя "Евдокия" запісана ў графіці як "Евдокия", "Евдотя" і ў родным склоне "Еводоти". Пэўныя змены адбыліся ў напісанні іншых жаночых імён. Імя "Матрона" запісана як "Матрена", "Юлиана" як "Ульяна", "Ксения" — "Оксынья", "Акулина" як "Акулина", "Соломония" як "Соломонида". Імя манахіні "Феодосия" ў памінальным запісе чытаецца як "Федосия черница". Імя "Анастасія" запісана як "Настася". Імя "Стефанида" скарачана да формы "Стефа". Цікавае імя зафіксаванае ў ахвярніку. Гра-

фіта захавалася фрагментарна, аднак можна прачытаць, што аўтар надпісу скардзіцца наступным чынам: "Олисава бо цему на мя пише" — "Алісава навошта на мяне піша". "Олисава" — старажытнаруская жаночае імя, вядомае па графіта ў Кіеўскім Сафійскім саборы, дзе аўтар просіць дапамагчы Алісаве, маці Святаполка, рускай княгіне. Тройчы ў графіці жанчыны называюцца па мужу. Гэта жонка іканапісца Кузьмы, імя якой не запісана. Яна названая па мужу — "Кузьминая". Таксама па мужу, Маісею або Мончыку, названа другая жанчына, "Мончикавая". Не ўзгадваецца імя ў памінальным запісе пра смерць пані Сілявінай, яна называецца толькі па мужу. Яшчэ адно імя па мужу спалучаецца з уласным імем: "Евдотя пани Остафьевая". Імем па бацьку, Паўлу, названа "Олена Павловна". Гэта адзіны прыклад менавання па бацьку сярод ранніх графіці царквы. Хатнія імёны ў графіці сустракаюцца рэдка. Гэта імя "Боян" з графіта, якое часткова захавалася ў дзяканніку. У праходзе паміж ахвярнікам і алтаром запісана мужчынскае імя "Ижекъ" — "Ижык" ("Вожык"). Магчыма, імя змешчана ў графіта, знойдзеным на паўднёва-ўсходнім слупе, якое чытаецца як "Жыя" ("Жагда", "Смага"). Яно запісана асобна ад іншых графіці. Старажытнае імя "Ставр" ужываецца ў форме імя па бацьку ў памінальным запісе пра смерць "Маісея, сына Стаўрова". Імя з мянушкай зафіксаванае ў памінальным запісе на паўночна-ўсходнім

Графіта пра смерць "Моисея Стурова", паўночна-усходняя грань паўночна-усходняга слупа.

слупе: "Гридько Севрюгъ"* ("Грыдка" — форма імя "Григорий").

Даследаванне антрапонімаў, што сустракаюцца ў графіці Спаса-Праабражэнскай царквы XII — сярэдзіны XVI ст., дазваляе зрабіць наступныя высновы. Нягледзячы на тое, што царква ў гэты час належала жаночаму манастыру, пераважная большасць антрапонімаў (больш за 60) — гэта мужчынскія імёны. Жаночыя імёны сустракаюцца прыкладна ў тры разы радзей. Большасць графіці з антрапонімамі знаходзяцца ў алтары, куды мелі доступ мужчыны, якія ўдзельнічалі ў набажэнствах. Пераважна імёны змешчаныя ў памінальных надпісах. Магчыма, тут існаваў своеасаблівы "памяннік", які выкарыстоўваўся падчас набажэнстваў. У такім выпадку ў алтары, на наш погляд, часцей запісваліся імёны мірскіх асоб, магчыма, родных, знаёмых або фундатараў, пра якіх паклапаціліся аўтары графіці. Мэтай нанясення такіх надпісаў магло быць або захаванне памяці пра чалавека, або правядзенне замоўленых набажэнстваў, або чытанне малітваў, напрыклад памінальных, падлік якіх ажыццяўляўся з дапамогай рысачак каля імя.

Здавалася б, у запісах, што знаходзіліся ў храме, павінны былі ўжывацца традыцыйныя царкоўныя імёны. Аднак імёны простых людзей, святароў, царкоўных дзеячаў, святых ужываюцца пераважна ў размоўна-бытавой форме. Імёны па бацьку ў графіці сустракаюцца рэдка. Часцей яны выкарыстоўваюцца ў дачыненні да мужчын. У іменаванні жанчын часцей сустракаецца іменаванне па мужу, часам нават без пазначэння імя жанчыны.

Зусім нязначнай з'яўляецца колькасць хатніх імёнаў, якія напісаны асобна і ў памінальных запісах не ўключаюцца. Большасць размоўна-бытавых форм імёнаў знаходзяць адпаведнасць у іншых пісьмовых крыніцах. Але некаторыя з імёнаў, змешчаных у графіці Спаса-Праабражэнскай царквы, зафіксаваныя тут нават раней, чым у пісьмовых помніках.

У цэлым імёны ў графіці Спаса-Праабражэнскай царквы яскрава паказваюць змены, што адбываліся ў тагачаснай гутарковай мове, і працэс фарміравання старабеларускай мовы.

* Сеўрукамі называлі жыхароў Северскай зямлі, нашчадкаў севяран.